

Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
E-mail: sead.selimovic20@gmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC:94:330:338(497.6)“1941/1945“
330:338(497.6)“1941/1945“

ISKORIŠTAVANJE I UNIŠTAVANJE PRIVREDE BOSNE I HERCEGOVINE U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Apstrakt: *Bosna i Hercegovina je pred Drugi svjetski rat bila izrazito agrarna zemlja. Čak 84,10% stanovništva živjelo od poljoprivrede, šumarstva i ribolova. Od industrije, rudarstva i zanatstva živjelo je 6,70%, trgovine, kredita i prometa 3,10%, javnih službi, slobodnih zanimanja i vojske 3,60%, te ostalih zanimanja 2,50% stanovništva. U Drugom svjetskom ratu Bosna i Hercegovina je pretrpjela ogromne ljudske i materijalne gubitke. Privreda je bila gotovo potpuno razorena. U toku rata uništeno je ili oštećeno 130 većih industrijskih preduzeća i 24 rudnika, 95 pilana koje su imale 209 gatera, te gotovo sve saobraćajne komunikacije. Uništen je i najveći dio poljoprivrednog inventara, a stočni fond smanjen je za više od 70%. Školske zgrade, također, nisu bile pošteđene razaranja. Čak 904, od ukupno 1.043 školskih zgrada, bilo je uništeno i neuslovno za izvođenje nastave. Privredna dobra uništavale su i iskorištavale sve vojne formacije, ali najviše njemačka i italijanska vojska.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Drugi svjetski rat, privreda, iskorištavanje, uništavanje, industrija, rudarstvo, poljoprivreda, vojne formacije.*

EXPLOITATION AND DESTRUCTION OF ECONOMY BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE SECOND WORLD WAR

Abstract: *Bosnia and Herzegovina was a distinctly agrarian country before World War II. As many as 84.10% of the population lived from agriculture, forestry and fishing. From industry, mining and crafts, 6.70% lived, trade, loans and traffic 3.10%, public services, the liberal professions and the military 3.60%, and other occupations 2.50% population. In World War II, Bosnia and Herzegovina suffered enormous human and material losses. The economy was almost completely destroyed. During the war, 130 major industrial enterprises and 24 mines, 95 sawmills that had 209 gaters were destroyed or damaged, and almost all traffic communications. Most of the agricultural inventory was destroyed and the livestock stock reduced by more than 70%. The school buildings were also spared*

no destruction. As many as 904, out of 1,043 school buildings, were destroyed and ineligible for teaching. Economic goods destroyed and exploited all military formations, but most of all the German and Italian armies.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, World War II, economy, exploitation, destruction, industry, mining, agriculture, military formations.*

Uvod

Bosna i Hercegovina je pred Drugi svjetski rat bila izrazito agrarna zemlja. Čak 854.747 ili 84,10% stanovništva živjelo od poljoprivrede, šumarstva i ribolova. Od industrije, rudarstva i zanatstva živjelo je 68.236 ili 6,70%, trgovine, kredita i prometa 31.966 ili 3,10%, javnih službi, slobodnih zanimanja i vojske 36.452 ili 3,60%, te ostalih zanimanja 25.357 ili 2,50%. stanovništva.¹

Industrija je u Bosni i Hercegovini između dva svjetska rata razvijana na temeljima koje je postavila austrougarska vlast. Do početka Prvog svjetskog rata podignuto je 170 industrijskih preduzeća, a do početka Drugog svjetskog rata još 129 preduzeća.² Preduzeća drvne industrije bilo je 106, električnih centrala - 60, prehrambene - 46, tekstilne - 15, hemijske - 15, tekstilne - 15, industrije keramike i stakla - 14, industrijske prerade metala - 13, metalurške industrije - 5, industrije kože i krzna - 4 i ostale grane industrije - 4.³

Najveći dio industrijskih preduzeća bio je koncentriran u srednjoj Bosni, uz prugu Sarajevo-Doboj. Teška industrija razvijala se zahvaljujući bogatim nalazištima rude željeza u Varešu, te uglju u rudnicima u Kaknju, Zenici i Tuzli. Drvena industrija razvijala se u Zavidovićima, Sarajevu, Drvaru, Živinicama, Kladnju i Foči, a hemijska u Tuzli, Lukavcu i Jajcu.

Industrija je u Bosni i Hercegovini do početka Drugog svjetskog rata, bila bazirana na eksploataciji ruda i primarnoj preradi drveta. Kraljevina Jugoslavija nije dovoljno investirala u razvoj industrije u Bosni i Hercegovini. Vladajuća elita "nije podupirala izgradnju novih industrijskih objekata u područjima s najvećim rudnim blagom i najsnažnijim energetske izvorima".⁴

1 Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 1, Sarajevo 1990, 170. (dalje: *Istorija SKBiH*, knj. 1).

2 Kemal Hrelja, *Razvoj industrije u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata*, *Acta historico-oeconomica Jugoslaviae*, vol. I, Zagreb 1974, 33. (dalje: K. Hrelja, *Razvoj industrije u BiH*); Kemal Hrelja, *Industrija i saobraćaj Bosne i Hercegovine od 1929. do 1941. godine*, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, br. 2, Sarajevo 1966, 127-128; Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000, 94. (dalje: H. Kamberović, *Prema modernom društvu*); Senaid Hadžić, *Historijski proces preobražaja bosanskohercegovačkog društva iz agrarnog u industrijsko u vrijeme poslijeratne obnove i prvog petogodišnjeg plana*, rukopis doktorske disertacije, Tuzla 2007, 36. (dalje: S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*).

3 S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 36; Drugačije podatke o broju preduzeća - vidi: H. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 95-96.

4 Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918-1991): hrvatski pogled*, Zagreb 1998, 145.

Drugi svjetski rat je nanio veliku štetu privredi Bosne i Hercegovine, posebno industriji koja je bila izložena teškim razaranjima i oštećenjima. Opljačkane su i odnesene mnoge mašine i instalacije koje je okupator montirao u svojoj ili drugim okupiranim zemljama. Postrojenja i prirodna bogatstva koja su ostala bezobzirno su i prekomjerno eksploatirana. Naročiti interes pokazivali su okupatori za drvo, ugalj, boksit, željeznu rudu, neke proizvode hemijske industrije i poljoprivrede.

Industrija je bila gotovo u potpunosti uništena. Drvna industrija ostala bez 95 pilana, topioničarska industrija bez tvornica u Varešu i Zenici, a hemijska industrija bez Fabrike sode u Lukavcu, Elektrobosne u Jajcu. Uništeno je 29 većih i 15 manjih električnih centrala, 26 preduzeća mlinske i prehrambene industrije i znatan dio metalo-prerađivačke industrije. Pogodene su bile sve grane industrije koje su postojale u Bosni i Hercegovini prije izbijanja Drugog svjetskog rata. Ratna šteta počinjena industrijskim preduzećima Bosne i Hercegovine u toku Drugog svjetskog rata iznosila je 1.138.810.975 dinara. Uništene su i mnoge poljoprivredne kulture i poljoprivredne mašine a veliku štetu pretrpio je i stočni fond. Ratna šteta u oblasti poljoprivrede iznosila je 12.216.533,130 dinara. Osim toga, razoren je bio drumski i željeznički saobraćaj. Uništeno je 4.500 kilometara puteva te porušeno ili oštećeno 18.503 metra mostova. Najveći dio željezničkih pruga bio je uništen ili oštećen. Školske zgrade bile su potpuno ili djelimično uništene te neuslovne za izvođenje nastave.⁵

Aprilski rat i okupacija Jugoslavije

U aprilskom ratu 1941. godine Kraljevina Jugoslavija, u čijem sastavu je bila i Bosna i Hercegovina, okupirana je za samo dvanaest dana nakon čega je i bezuslovno kapitulirala. U novoj podjeli zemlje između fašističkih osvajača Bosna i Hercegovina je uključena u Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH) koja je proglašena 10. aprila 1941. godine. Nezavisna Država Hrvatska zahvatala je površinu od 101.464 km². U njoj je živjelo oko 6.500.000 stanovnika, od čega: 3.450.000 Hrvata, 1.975.000 Srba, 700.000 Bošnjaka, 180.000 Nijemaca, 75.000 Mađara, 65.000 Slovaka, 40.000 Jevreja, 30.000 Slovenaca, 5.000 Italijana i 28.000 ostalih.⁶ Demarkaciona linija koja je dijelila interesne sfere Njemačke i Italije na prostoru

⁵ Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 2, Sarajevo 1990, 13. (dalje: *Istorija SKBiH*, knj. 2).

⁶ *Istorija SKBiH*, knj. 1, 170. O Drugom svjetskom ratu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj vidi: Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, drugo izdanje, Školska knjiga, Zagreb 1978; Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Liber, Zagreb 1979; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998; Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Plejada – BNZ Zagreb – University Press, Zagreb-Sarajevo 2016; Marko Attila Hoare, *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu*, Vrijeme, Zenica 2019.

Jugoslavije išla je kroz Bosnu i Hercegovinu i protezala se od Bosanskog Novog, preko Prijedora, Banja Luke, Jajca, Travnika, južno od Sarajeva do Rudog.⁷

U njemačkoj okupacionoj zoni bio je 31 bosanski srez, s površinom od 29.121 km² i 1.647.462 stanovnika, a u italijanskoj 27 bosanskih predratnih srezova, s površinom od 22.112 km² i 1.026.420 stanovnika. Najznačajniji privredni resursi nalazili su se u njemačkoj okupacionoj zoni.⁸

Njemačke i vlasti NDH su sprovodile rasističku politiku, posebno prema stanovništvu pravoslavne i jevrejske vjeroispovijesti, ali i pripadnicima ostalih konfesija koji su bili protivnici režima. Vlasti Nezavisne Države Hrvatske željele u potpunosti da vladaju podacima o pravoslavicima koje su smatrali glavnim neprijateljima svoje države. Osim toga, vlasti su željele da imaju precizne podatke i o zaposlenicima drugih vjeroispovijesti, posebno službenicima državnih institucija, učiteljima, nastavnicima, profesorima.⁹

U okviru svoje rasističke politike vlasti NDH zabranile su i upotrebu ćirilice, a naredile obavezno korištenje latiničnoga pisma. Sve institucije sistema morale su iz službenih štambila (četverouglasti i okrugli) da odstrane ćirilicu i bivši državni grb, a u praznome dijelu da dodaju, tintom ili mašinom pisano, *Država Hrvatska*. Osim toga, sva bivša *sreska* mjesta morala su da se nazivaju *kotarska*.¹⁰

Genocidna politika vlasti NDH prema svim svojim protivnicima, te rat i ratna stradanja, iskorištavanje i uništavanje privrednih kapaciteta, samo su neki od uzroka društvenih i ekonomskih promjena u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata.¹¹

7 Rafael Brčić, Italijanski planovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1943. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, *Prilozi instituta za istoriju*, br. 14 - 15, Sarajevo 1978, 294.

8 *Istorija SKBiH*, knj. 1, 212-213; Seka Brkljača, Muhidin Pelesić, Husnija Kamberović, Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1994, 341. (dalje: S. Brkljača, M. Pelesić, H. Kamberović, *Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata*).

9 Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), *fond Behrambegove medrese Tuzla* (dalje: BMT), kutija 2. *Akt Kotarskog ureda u Tuzli* broj 128/41. od 18. jula 1941. godine *svima Općinskim poglavarstvima i Gradskom poglavarstvu u Tuzli*.

10 ATK, BMT, kutija 1. *Akt broj 7890/41. kojim se zabranjuje dalja upotreba ćirilice*. Sarajevo, 2. maja 1941.

11 Procjenjuje se da je u cijeloj Jugoslaviji u ratu 1941-1945. godine, ukupan broj poginulih, ubijenih i na drugi način stradalih između 1.014.000 i 1.027.000, a u Bosni i Hercegovini oko 316.000. Vidi: Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989. (dalje: V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*); Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 549; H. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 81; O politici NDH prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima – vidi: Muhamed Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanje Muslimana*, Sarajevo 1991.

Okupatori iskorištavaju i uništavaju privredu Bosne i Hercegovine

Osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske i ulaskom Bosne i Hercegovine u njen teritorijalni okvir, dotadašnji organi uprave, uz izvjesne personalne izmjene, stavljeni su u službu tog novog okupatorsko-kvislinškog sistema.

Za njemačke interese na okupiranom području, najveći značaj su dobili oni privredni objekti koji su neposredno ili posredno obezbjeđivali sredstva za dalje vođenje rata. Bili su to rudnici, industrijski i vojni objekti. Cilj okupatora je bio da iz Bosne i Hercegovine "odnese što više". Nizom propisa okupator je sebi osigurao pravo vlasništva i slobodnog raspolaganja privrednim resursima. Poseban interes okupatori su pokazivali za drvo, ugalj, boksit, željeznu rudu, proizvode hemijske industrije te poljoprivredne proizvode.¹²

Njemačke interese u NDH neposredno po okupaciji štitio je 51. armijski korpus, čije su divizije bile razmještene u Bosni i Hercegovini. Njihovi pukovi bili su locirani u većim gradovima i industrijskim centrima. Međutim, započinjanje rata sa SSSR-om zahtijevalo je da većina njemačkih okupacionih snaga iz prvog talasa napusti Bosnu i Hercegovinu i da na njihovo mjesto dođu posadne jedinice sastavljene, pretežno, od ljudi starijih godišta.¹³

Kao i sve ranije okupatorske formacije tako su i ove pozadinske divizije imale zadatak da obezbijede eksploataciju prirodnih bogatstava iz Bosne i Hercegovine, da čuvaju komunikacije od strategijsko – privrednog značaja i da potpomognu formiranje, jačanje i učvršćivanje pojedinih kvislinških režima. Radi što potpunije realizacije postavljenih zadataka divizijama su bili pridodati i specijalni bataljoni za čuvanje komunikacija, industrijskih i privrednih objekata.

Izdržavanje njemačkih jedinica početkom Drugog svjetskog rata koje su se nalazile na teritoriji NDH palo je na teret vlade NDH, a da Njemačka nije vršila nikakvu protuuslugu. Predstavnici NDH su u više navrata zbog toga protestirali, ali je tek na pregovorima januara 1943. godine u Berlinu utvrđeno da će Njemačka ubuduće snositi troškove boravka njemačkih trupa na području NDH, s tim što će NDH i dalje pokrivati sve troškove, a Njemačka će uplatiti protuvrijednost na poseban račun. Međutim, boreći se sa brojnim poteškoćama u ratnoj industriji, Njemačka nije na vrijeme uplaćivala svoje obaveze.

Novčana izdvajanja za izdržavanje njemačkih trupa usložnjavala su i onako tešku privrednu krizu u NDH i sve više opterećivala budžet i finansijsku situaciju, a izdaci za vojsku su se povećavali iz godine u godinu.

Samo u 1942. godini ukupni zahtjevi njemačkih oduženih snaga iznosili su 11,2 milijardi kuna ili 2/3 redovnih prihoda NDH (...). U prvoj polovini 1944, mjesečni troškovi za njemačke

12 Vidi: Jovan Marjanović, Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941-1945. godine, *Jugoslavenski istorijski časopis*, br. 4, Beograd 1963, 78.

13 Vidi: *Istorija SKBiH*, knj. 1, 213; S. Brkljača, M. Pelesić, H. Kamberović, *Bosna i Hercegovina u toku Drugog svjetskog rata*, 341.

*trupe iznosili su 2,9 milijardi kuna, a od prvog jula su porasli na četiri milijarde kuna mjesečno. Na sastanku u Beču, održanom od 14-29. jula predstavnici NDH su dokumentovano dokazali da će povećanje troškova za izdržavanje njemačkih oružanih snaga, bez odgovarajućeg pokrića od strane Njemačke, dovesti do privrednog i finansijskog sloma NDH. Međutim, predstavnici Njemačke o tome nisu htjeli da razgovaraju (...).*¹⁴

Osim što nije redovno plaćao za izdržavanje svoje vojske na okupiranoj teritoriji, okupator je sve privredne i industrijske objekte koristio za svoje potrebe. Ovo se posebno odnosi na eksploataciju rudnika i topionica čija preduzeća su, radi lakšeg kontrolisanja proizvodnje i iskorištavanja, obuhvaćena u dva udruženja: "Hrvatski rudnici i topionice D.D." (koje je obuhvatalo sva poznata nalazišta željeza i uglja i topionice Ljubija, Vareš, Banovići, Breza, Zenica i dr) i udruženje "Hrvatsko aluminijsko D.D."¹⁵

U cjelokupnom sistemu koji je bio organizovan uglavnom radi eksploatacije i pljačke bosanskohercegovačkog nacionalnog bogatstva, vrijedno je pomenuti pitanje plasmana njemačkog kapitala u razna industrijska preduzeća i radnje, pri čemu je korištena zaštita vojske i pravo okupatora na prvenstvo i mogućnost ostvarivanja velikih profita.

U tom cilju je u periodu 1941-1943. godine formiran veći broj preduzeća čiji je zadatak bio identičan sa ciljevima njemačkog okupacionog aparata. Ukoliko je ponuda za otvaranje takvog preduzeća odgovarala potrebama njemačke ratne privrede, organi okupacionih vlasti su bez dvoumljenja davali svoju suglasnost. Tako je na teritoriji Bosne i Hercegovine, u toku 1941-1942. godine "dato 18 privremenih i 12 definitivnih dozvola za otvaranje industrijskih preduzeća". U njemačkoj štampi u to vrijeme je pisalo da se na području Bosne i Hercegovine industrija veoma brzo razvija i donosi izvanredne koristi njemačkoj ratnoj privredi.¹⁶

Posredstvom ovih preduzeća, organizovana je eksploatacija rudnika i topionica u najvećoj mjeri za potrebe njemačke privrede, što je bilo regulisano raznim ugovorima. Na osnovu jednog takvog ugovora (sklopljen devetog juna 1941. godine) predloženo je Ministarstvu rudarstva i šumarstva NDH da se:

14 Vidi: Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export Press, Beograd 1975; Nikola Živković, *Iskorištavanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine 1941-1945*, u: *Iskorištavanje i uništavanje prirodnih bogatstava i narodne imovine Bosne i Hercegovine od okupacionih sila 1941-1945. godine*, rukopis, Sarajevo 1977, 165-166. (dalje: N. Živković, *Iskorištavanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*); Vidi: S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 40.

15 Nikola Živković, *Eksploatacija železa u Bosni od strane Nemaca u toku Drugog svjetskog rata*, *Prilozi*, br. 8, Sarajevo 1972, 326-327. (dalje: N. Živković, *Eksploatacija železa u Bosni*); S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 40.

16 N. Živković, *Iskorištavanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 176.

Na ime naknade za učinjenu uslugu i date kredite, iz rudnika Ljubije za pet godina isporuči Nemačkoj godišnje 300-400.000 tona gvozdene rude, a posle isteka od pet godina trebalo je da se sklopi ugovor na 15 godina o prodaji rude iz rudnika Ljubije, i to 300-400.000 tona godišnje, kao i iz svih drugih nalazišta na teritoriji NDH, po ceni koja bi se određivala od slučaja do slučaja. Sve topionice gvozdene rude trebalo je obavезati posebnim ugovorom da veći deo svojih proizvoda prodaju u prvom redu preduzećima koja rade za potrebe nemačke ratne privrede.¹⁷

Da bi se navedene količine isporučile bilo je potrebno povećati proizvodnju na 650.000 – 700.000 tona rude godišnje, što je bilo neizvodivo s obzirom na tehničke i materijalne uslove rudnika. Ukoliko bi se i postigla veća proizvodnja, veliki je problem transport.

Osim naprijed navedenog i drugi su rudnici uglja, željeza i boksita na prostoru Bosne i Hercegovine, kao i željezare Zenica i Vareš korišteni isključivo za potrebe Trećeg Rajha.¹⁸

Proizvodnja u željezari u Zenici i Varešu je, prije svega, zadovoljavala potrebe njemačke ratne privrede, isporuka je morala biti izvršena od prvih kontingenata proizvedenog gvožđa i čelika, a ostatak preko ugovorenih isporuka služio je za podmirivanje potreba NDH. Da bi se u željezari u Zenici mogao tehnološki pravilno proizvoditi čelik za granate i pancir ploče za tenkove, organizovana je “obuka rukovodioca čeličane, valjaonice i jednog predstavnika Ministarstva šuma i ruda NDH, koju je sproveo privredno odjeljenje Vrhovne komande kopnene vojske OKH u čeličani Ildzer, kod Hanovera”.¹⁹

Mašine i druga postrojenja za koje je smatrao da će biti bolje iskorištene na njegovoj teritoriji okupator je demontirao i odveo. Osim toga njemačke okupacione vlasti su odnosile i drugi materijal, opremu i sirovine. Tako su, naprimjer, odmah poslije okupacije iz raznih skladišta sa područja Bosne i Hercegovine odnijeli velike količine materijala, i to: 154.000 tona starog željeza, 20.000 tona željezne rude, 176.000 tona starog mesinga, 15 tona bakra, 1.000 tona raznih hemijskih sirovina, 3.000 tona nemetala, 2.000 tona tekstila, 150.000 tona nafte, velike količine građevinskog materijala (drvo, kamen, cigla, kreč, cement, šljunak).²⁰

Sve naprijed navedene ali i druge činjenice imale su za posljedicu da je ogromna većina stanovništva Bosne i Hercegovine u razdoblju od 1941. do 1945. godine izvore egzistencije obezbjeđivala, uglavnom, od poljoprivrede. To je ujedno najbolji pokazatelj da je Bosna i Hercegovina i dalje bila pretežno agrarna zemlja.

17 N. Živković, *Eksploatacija železa u Bosni*, 326-327.

18 *Istorija SKBiH*, knj. 1, 213; Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851-1991: demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007, 153. (dalje: S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*).

19 Seka Brkljača, *Vojna industrija u Bosni i Hercegovini i vojno privredni interesi nacističke Njemačke*, *Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo*, br. 28, Sarajevo 1999, 200.

20 N. Živković, *Iskorištavanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 180.

Ovdje treba naglastiti da su pripreme za aprilski rat 1941. godine, odlazak radne snage u vojsku, mobilizacija zaprežne stoke, ali i sam rat imali uticaja na poljoprivrednu proizvodnju. Veliki kompleksi zemlje ostali su neobrađeni, stočni fond je uništen ili izgubljen, stanovništvo je bilo u stalnom pokretu, deportacije su bile svakodnevna pojava, izbjeglice su dolazile i odlazile, a ustanak je bio u punom jeku. Sve navedeno nije smetalo njemačkim vlastima da sa odgovarajućim ministarstvima NDH sklope posebne ugovore radi eksploatacije i izvoza poljoprivrednih proizvoda.

Na osnovu ugovora tokom 1941. godine sa područja Bosne i Hercegovine prinudnim putem je otkupljeno 8.000 vagona raznih vrsta žitarica. Od toga je 24% išlo za izvoz, a ostalo za izdržavanje njemačkog okupacionog aparata. U većini slučajeva isplata nije vršena odmah kada se žito oduzimalo, nego je preduzeće koje je vršilo otkup davalo vlasnicima potvrde sa obračunom uz napomenu da će se isplata naknadno izvršiti krajem godine ili kada svi obračuni budu bili gotovi.

Tokom narednih godina eksploatacija i izvoz žitarica vršeni su na drugi način. U vrijeme proljetne sjetve i ljetne žetve kvislinški organi vlasti vršili su plansku sjetvu, a onda su na osnovu raspoloživih podataka napravili plan prisilnog otkupa žitarica prema potrebama njemačkih okupacionih vlasti. Na osnovu raspoloživih historijskih izvora može se vidjeti da je sa prostora Bosne i Hercegovine 1942. godine prinudnim putem otkupljeno 3.420 vagona žita. U toku te godine okupatorske i ustaške vlasti vrlo često, naročito u Bosanskoj Posavini primjenjivali su kaznu kao vid otkupa. Tako je sredinom 1942. godine u okolini Bosanske Dubice i Lijeve Polju i okolini Tuzle kažnjeno 75 porodica sa ukupno 980.000 kilograma pšenice.²¹

Sličnih primjera bilo je i kod otkupa stoke i svježeg mesa. Okupatori su posebno 1941. godine imali znatnih poteškoća oko obezbjeđenja dovoljne količine mesa i mesnih proizvoda jer se stanovništvo, koje se isključivo bavilo stočarstvom, povuklo u planinske i nepristupačne terene. Već naredne, 1942. godine, stanje po pitanju otkupa se popravilo tako da je sa prostora NDH u Njemačku i Italiju izvezeno stoke u vrijednosti od 350 miliona kuna. U isto vrijeme sa područja Banja Luke (Velika župa Sana i Luka), otkupljeno je 890.180 kilograma žive stoke, sa područja Tuzle (župa Usora i Soli) 684.000 kilograma žive vage, iz okoline Mostara (župa Hum) 284.196 kilograma, iz oblasti oko Jajca (župa Pliva i Rama) 364.896 kilograma, iz okoline Sarajeva (župa Vrhbosna) 286.000 kilograma.²²

Tokom 1943. godine nije se značajno promijenio način otkupljivanja stoke i mesa, ali otkup nije vršen u planiranom obimu zbog novonastale situacije koju su izazvali kapitulacija Italije, jačanje NOB-a, kao i smanjenje stočnog fonda. Već u narednoj godini stočni fond nije mogao da zadovolji potrebe okupatora i njegovih sluga, pa je na terenu nastala sveopšta pljačka tako da su u pojedinim krajevima njemačke jedinice uništile i odvele daleko više nego što je to učinila ustaška vlast

21 N. Živković, *Iskorištavanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 225-226; S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 40; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 155.

22 N. Živković, *Iskorištavanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 230.

redovnim prinudnim otkupom. I pored toga za potrebe njemačke vojske osigurano je 2.640.000 kilograma mesa žive mjere i oko 100 tona masti.²³

Za razliku od poljoprivrede i stočarstva koja je u aprilskom ratu 1941. godine pretrpjela značajna uništenja i razaranju na teritoriji Bosne i Hercegovine, u tuzlanskom kraju aprila 1941. godine nisu bili uništeni rudarski, industrijski i željeznički kapaciteti. Uspostavljanjem NDH uz promjenu vlasnika ili organa uprave ti kapaciteti su nastavili rad.

Krajem 1942. godine rudnici uglja u Kreki, Banovićima i Đurđeviku proizvodili su dnevno oko 2.500 tona uglja, solana u Kreki i Siminom Hanu oko 250 tona soli, pilana u Živinicama znatne količine rezane građe koje su transportovane za potrebe njemačke vojske.²⁴ Da bi onemogućile njemačke okupacione snage da nesmetano eksploatišu bosanske ugljenokope i šumsko bogatstvo, snage NOP-a su tokom 1943. godine izvršile više diverzija na rudnike tuzlanskog industrijskog bazena. Tako su npr. u rudniku mrkog uglja (2. jula 1943. godine) Đurđevik uništili postrojenja i električne instalacije i na taj način obustavili proizvodnju kapaciteta 11.000 tona mjesečno, slična diverzija je urađena i na rudniku Banovići kapaciteta 330.000 tona godišnje, rudniku Ugljevik i drugim.²⁵

U to vrijeme u rudnicima Kreke bilo je zaposleno 2.180 radnika, u rudniku "Begov potok" oko 300, u solanama 1.030 i 50 namještenika, u pilani u Živinicama 755, a u tvornici špirita oko 150 radnika, Solvaj d.d. Lukavac 600 radnika i 85 namještenika. U tim industrijskim preduzećima bilo je zaposleno ukupno 6.412 radnika.²⁶

Svi zaposleni radnici smatrani su vojnim obveznicima pa su prema tome bili pod jurisdikcijom vojnih vlasti. Pitanje radne snage za Njemačku je bilo od prvorazrednog značaja, pa su zato na sve moguće načine pokušavali da obezbijede dovoljan broj radnika na okupiranim područjima ali i da je odvede sa okupirane teritorije. Upravo u vezi s obezbjeđenjem dovoljnog broja radne snage Njemačka je, 14. decembra 1941. godine, donijela Uredbu o obaveznom radu i ograničavanju uposlenja. Na pregovorima prije donošenja Uredbe ustaške vlasti su tražile da se vojni obveznici (radnici rođeni od 1909. do 1921. godine) ne uzimaju za rad u Njemačku. Međutim, Njemačka se toga nije pridržavala nego je tražila da im se prema sporazumu isporuči zdrava i stručna radna snaga koja može da obavlja i najteže fizičke poslove. Tako su tražili da im se sa područja koje nije bilo zaposjednuto od mađarskih i italijanskih jedinica angažuje: 5.000 poljoprivrednih radnika, 5.000 šumskih radnika, 500 kopača za pragove, 5.000 rudarskih radnika i 10.000 ostalih radnika. Sa područja koje je bilo zaposjednuto od strane italijanskih i mađarskih jedinica trebalo je angažovati: 5.000 poljoprivrednih radnika, 3.000 šumskih radnika, 500 kopača za pragove, 5.500 rudarskih radnika i 15.000 ostalih radnika. Prema Uredbi, uvedena je obavezna služba rada za sva muška lica od

23 *Isto*, 232; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 156.

24 S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 156.

25 Radomir Bulatović, Slobodna Tuzla kao ekonomska baza, u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 3, Tuzla 1987, 974. (dalje: R. Bulatović, *Slobodna Tuzla kao ekonomska baza*).

26 R. Bulatović, *Slobodna Tuzla kao ekonomska baza*, 974.

16 do 65 godina, a za žene od 17 do 45 godina. Izuzetak su činili zemljoradnici i uposlenici u preduzeća koja su imala poseban značaj za njemačku ratnu privredu. Angažovanje radne snage po ugovoru u toku Drugog svjetskog rata sa teritorije NDH izgledalo je ovako:²⁷

Angažovanje radne snage po Ugovoru sa teritorije NDH 1941-1945.					
1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno 1941-1945
79.922	41.572	17.184	8.116	194	146.988

Podaci navedeni u tabeli pokazuju da je broj radnika koji je odveden sa prostora NDH u Njemačku tokom Drugog svjetskog rata iznosio ukupno 146.988. Njihov broj se kontinuirano smanjivao sa 79.922 koliko je odvedeno 1941. na 194 radnika koji su odvedeni 1945. godine.

Ne raspolažemo podacima o tome koliko je radnika odvedeno u Njemačku tokom navedenog perioda sa prostora Bosne i Hercegovine. Na osnovu fragmentarnih podataka koji se odnose na područja Bijeljine i Tuzle može se vidjeti da je iz okoline Bijeljine od druge polovine 1941. godine do juna 1942. godine bilo angažovano 18.342 radnika, a sa područja Tuzle u tokom 1942. godine 9.680 radnika. Iz Sarajeva i bliže okoline bilo je angažovano, u toku 1941. godine, 7.650 radnika, sa područja zapadne Hercegovine, tokom 1941, 1942. i prve polovine 1943, 38.420 radnika. Iz zeničkog bazena, tokom 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, bilo je angažovano 11.260 radnika, po raznim industrijskim centrima u Njemačkoj. Sa područja Bosanskog Novog, Banja Luke i Bosanske Gradiške u toku rata angažovano je 28.420 radnika raznih struka za rad u Njemačkoj.²⁸

U angažovanju radne snage poštovan je princip "dobrovoljnosti", a uz to su bili oslobođeni pozivanja u rezervu u operativne jedinice domobranstva.

Na rad u Njemačku odvođeni su muškarci i žene. Neki su se uspeli vratiti u Bosnu i Hercegovinu nakon kapitulacije Njemačke. Žene koje su bile 13 mjeseci na prinudnom radu u Njemačkoj uspjele su se vratiti preko Beča u Bijeljину. Njihovo putovanje trajalo je tri nedelje. Po dolasku u Bosnu i Hercegovinu svjedočile su o uslovima na prinudnom radu u Njemačkoj.²⁹

Oslobađanje ili uništavanje: Partizani napadaju privredne objekte

Jedinice Narodnooslobodilačke Vojske Jugoslavije pružale su snažan otpor okupacionim trupama i njihovim saveznicima u Bosni i Hercegovini. Prilikom pokušaja oslobađanja manjih ili većih bosanskohercegovačkih gradova uništavali

27 N. Živković, *Iskorištavanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 280-281. Podaci o strukturi radnika u fusnoti 182 na strani 323-324.

28 N. Živković, *Iskorištavanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 281; S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 45.

29 „Vraćaju se iz tuđine“, *Front slobode*, god. III, br. 24, Tuzla, 15. maja 1945, 4.

su privredne kapacitete koji su služili neprijatelju. Partizani su prilikom pokušaja oslobađanja dijelova sjeveroistočne Bosne napadali i devastirali privredne objekte u Kladnju, Živinicama, Tuzli i drugim mjestima. Cilj tih napada bio je, između ostaloga, da se onesposobe objekti koji su “služili okupatoru i njihovim saveznicima u zemlji.”

Tako je meta napada partizana bila i *Državna solana Kreka* u Tuzli. Solana je više puta napadnuta tokom 1943. godine. Prilikom jednog od napada partizani su ubili dvojicu radnika – Nikolu Martinovića i Dmitra Domazeta, a sedam radnika je “nestalo”.³⁰

Partizani su 28. juna 1943. godine napali i zauzeli Kladanj i Stupare. Tom prilikom su u Živinicama pristigle “manje grupe izbjeglica”, koje su širile vijesti “o napadu ogromnih masa partizana na Kladanj”. U daljem prodoru prema Živinicama, partizani su zapalili u *Rudniku Đurđevik*, “kolonu koja je do temelja izgorjela”, a osim toga zapaljane su “kancelarijske zgrade, transformatorska stanica, rampa koja je također do temelja izgorjela”. Tom prilikom partizani su pošteđjeli samo dvije radničke barake. “Plamen i dim bio je iz Živinica vidljiv”.³¹

Prilikom napada partizana na *Rudnik Đurđevik* potpuno su uništeni u jami prvi i drugi izvozni vitao i obje sisaljke na spratu (100 komada), a vani oba vanjska transformatora, kompresor i pogonski uređaj žičare. Također su spaljene utovarna rampa, pisarnica, radionice, skladište materijala te sve stambene zgrade koje su bile svojina preduzeća, osim dvije slabije radničke barake.³²

Osim *Rudnika Đurđevik*, partizani su zapalili i rudnik *Begov Potok* u kome je sva oprema izgorjela, zatim “Rudnik Radin” koji je opljačkan, dok nam *Izveštaj* ne nudi podatke na osnovu kojih bi se mogla vidjeti sudbina rudnika *Mušića* i *Banovića*.³³

Snage NOP-a su u toku rata, posebno prilikom prvog i drugog zauzimanja Tuzle, uništile dijelove postrojenja *Fabrike soli*, *Fabrike špiritusa*, *Rudnika uglja* i *Električne centrale*. O stanju u Solani nakon ulaska partizana govori izvještaj Direkcije *Državne solane u Kreki* upućen *Rudarskom poglavarstvu u Sarajevu*:

Nakon ulaska partizana u Kreku na dan 29. IX 1943. godine isti su odmah zapalili solanu. Vatra je obuhvatila zgrade I, II, III i IV kazana, koje su izgorjele zajedno sa postrojenjima. Na

30 Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), *fond Ministarstvo industrije i rudarstva* (dalje: MIR), godina 1943-1944, 1945, kutija 1. *Iskaz ravnatelja Državne solane u Kreki* od 20. 12. 1943. godine. U Iskazu je navedeno 38 namještenika solane u Kreki (kraj avgusta 1943), prije prvog napada partizana na Tuzlu. Od njih 38 prilikom povlačenja partizana nestalo je sedam radnika: Miloš Kreigner, inženjer, Jovan Kostelić, pomoćnik poslovođe, Franjo Bukša, radio na proizvodnji soli, Brano Poljasević, blagajnik, Ljubomir Gašić, kontrolor, Jovan Ilić, poslovođa, Vladimir Sapundžić, izvjestitelj za vojna pitanja, dva radnika su ubijena od strane partizana: Nikola Martinović, skladištar i Dmitar Dozet, pomoćni skladištar, a jedan radnik je napustio redovnu dužnost: Hrvoje Divković, bio na oružnoj domobranskoj vježbi.

31 ABiH, MIR, godina 1943-1944, 1945, kutija 1. *Izveštaj o stanju rudnika Đurđevik*. Živinicama, 6. 7. 1943.

32 *Isto*.

33 *Isto*.

ostale kazane vatra se nije proširila. Prije odlaska na dan 10. XI 1943. godine partizani su minirali ostalih pet kazana. Na ostalim prometnim zgradama nisu pričinjene veće štete osim nekoliko pogodaka od granata (...) U solani u Simin Hanu sve su zgrade i postrojenja ostale neoštećene pošto mine, koje su bile podmetnute zbog brzog povlačenja partizana nisu bile ispaljene. Jedino je čitava solana temeljito opljačkana. Solana se može staviti u pogon čim bi bilo dovoljno ugljena i električne energije na raspolaganju.³⁴

Pljačkanje i uništavanje privrednih kapaciteta su vršile i druge vojne posade, ali i civilno stanovništvo što je nanijelo veliku štetu privrednim preduzećima. U jednom Izvještaju *Ravnateljstva Državne solane u Kreki* upućenom *Rudarskom poglavarstvu* u Sarajevu, između ostaloga piše i ovo:

Da su partizani ušli u solanu 29. 9. 1943. godine, te da su je odmah zapalili. Požar je zahvatio zgrade 1-4 kazana koje su izgorjele zajedno sa postrojenjima. Prije odlaska dana 10. 11. 1943. godine minirali su ostalih 5 kazana. Solana u Siminom Hanu (koja je bila minirana ali uslijed brzog povlačenja partizana mine nisu aktivirane), kao i slani bunari ostali su neoštećeni. U Izvještaju dalje stoji da je 17 namještenika ostalo, a 12 nestalo. Međutim, postoji spisak sa imenima 38 namještenika. Jedan drugi Izvještaj od 28. 1. 1944. godine o stanju i šteti u solani nakon drugog napada partizana kojega je Ravnateljstvo Državne solane u Kreki uputilo Ravnateljstvu državnih rudarskih preduzeća u Sarajevu navodi slijedeće: "Noću od ponedjeljka na utorak na dan 17. siječnja 1944. god. napali su partizani po drugi put Tuzlu i Kreku (...) ovoga puta solana je ostala skoro pošteđena (...) Jedina šteta koju je solana pretrpjela od partizana jesu odvedena 3 konja i par čebadi (...) Nakon odbijenog napada partizana od Tuzle i Kreke u vremenu od 17. do 22. siječnja, naša vojska upala je u solanu i počela neovlasno uzimati so iz skladišta, provalila u radionice i uredovnice noseći i pljačkajući sve što se kome svidjelo i dopalo u ruke (...). Moglo se vidjeti čitave kolone domobrana kako uprčeni sa vrećama na leđima izlaze na sve četiri strane tvorničke ograde (...). U toj krađi učestvovali su domobrani 5. i 8. domobranske pukovnije kao i ustaše. U međuvremenu došla je i 369. pješadijska pukovnija tzv. "Vražija divizija" i sprovela opće raznošenje (...). U tom poslu nije se razlikovao ni jedan rod vojske, kao ni Njemačka ni Hrvatska vojska (...)." Partizani su upali i u solanu u Siminom Hanu 16. i 17. 1. 1944, ali nisu počinile štetu. Tek poslije njihovog

34 ABiH, MIR, godina 1943-1945, kutija 1. *Izvještaj o stanju solane. Kreka*, 20. XII 1943.

povlačenja, kako se navodi u Izvještaju “(...) provalili su okolni mještani, četnici i zeleni kadar i pljačkali nemilice so, prazne vreće i ostali namještaj solane (...).³⁵

Upravo zbog takvog odnosa prema rudarskim i industrijskim postrojenjima i kapacitetima, pričinjena je velika materijalna šteta privredi Bosne i Hercegovine.³⁶

Ratna šteta koju je učinio okupator

Drugi svjetski rat je odnio mnogobrojne ljudske žrtve. Osim vojnika u svim oružanim formacijama, stradali su mnogobrojni civili: djeca, žene, starci, invalidi. Procjenjuje se da je u Bosni i Hercegovini, na razne načine, poginulo ili umrlo oko 316.000 ljudi. U partizanskim jedinicama poginulo je oko 72.000 boraca a u kvislinškim i kolaboracionističkim jedinicama oko 70.000 vojnika. Civili su bili meta gotovo svih vojnih formacija u Bosni i Hercegovini, posebno okupatora i kvislinških vojnih jedinica. Tokom rata na razne načine je ubijeno ili umrlo oko 174.000 civila: oko 89.000 u naseljima (selima i gradovima) i oko 85.000 u logorima.³⁷

Etnička struktura stanovnika Bosne i Hercegovine stradalih u periodu od 1941. do 1945. godine, pokazuje da su stradali svi narodi koji su živjeli na ovome prostoru. U ratu je stradalo (u najvećem broju ubijeno) oko 164.000 Srba, oko 75.000 Bošnjaka, oko 64.000 Hrvata, Jevreja oko 9.000, Roma oko 1.000, Poljaka oko 1.000, Rusa oko 1.000 i Nijemaca oko 1.000.³⁸

Tokom Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini su mnogobrojna lica bila povrijeđena, zatim lišena života ili lišena slobode. Mnogima je bio povrijeđen spolni integritet, čast i dostojanstvo, a mnogi su “nestali”. Podatke o tome donosimo u narednoj tabeli:³⁹

35 ABiH, MIR, *Ravnateljstvo državne solane u Kreki izvještava Rudarsko glavarstvo u Sarajevu o stanju solane* na dan 20. 12. 1943. godine.

36 ATK, fond *Okružni narodni odbor Tuzla* (dalje: OKNOT), Odjeljenje za industriju i zanatstvo, kutija 51, fascikl 2, dokument br. 6955/1-3. Šteta nastala na rudniku Kreka u toku Drugog svjetskog rata procjenjuje se na 83.026.000 kuna, u rudniku Bukinje 18.850.000 kuna, rudniku Begov Potok 34.440.000 kuna itd.

37 V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*, 36-107.

38 V. Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*, 61; Vidi i: H. Kamberović, *Prema modernom društvu*, 81.

39 ABiH, *fond Zemaljska komisija za ratnu štetu* (dalje: ZKRŠ), kutija 27. *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 31. avgusta 1946.

Broj fizičkih i privatno-pravnih lica kojima je pričinjena šteta.			
Vrsta	Njemački okupator	Italijanski okupator	Ukupno
Povrijeđenih lica	25.208	3.825	29.033
Lica lišenih slobode	108.337	6.560	114.897
Povreda spolnog integriteta	199	29	228
Povreda časti i dostojanstva	12.682	1.906	14.588
Lišeni života i nestali	152.799	21.285	174.084
Broj lica na teretu žrtve	205.313	33.743	239.056
Ukupno	504.438	67.348	571.786
Mjeseci lišenja slobode	1.357.774	140.470	1.498.244

U periodu od 1941. do 1945. godine u Bosni i Hercegovini je od strane njemačkog i italijanskog okupatora bilo lišeno života ili nestalo 174.084 osobe ili 30,45% od ukupnog broja fizičkih i privatno-pravnih lica kojima je pričinjena šteta. Također se, na osnovu podataka iz tabele, može zaključiti da je broj lica koji su bili lišeni slobode bio izrazito veliki i iznosio je 114.897 ili 20,09%. Jedan od uzroka velikog broja ubijenih, nestalih, lišenih slobode i drugo, leži u činjenici da je Bosna i Hercegovina zbog svog geostrateškog položaja bila poprište najvećih bitaka u Drugom svjetskom ratu (bitka na Kozari, Neretvi, Sutjesci), kao i centar političkog života (prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a itd).

Njemačke i italijanske okupacione snage gotovo su u potpunosti uništile industriju Bosne i Hercegovine. Šteta pročinjena svim granama industrije.

Najveću štetu u Bosni i Hercegovini pretrpjela je hemijska industrija. Tako je Solana u Kreki i Siminom Hanu, Solvay d.d. u Lukavcu, Elektrobosna u Jajcu i Destilacija drva u Tesliću izgubila je 50% postrojenja, a šteta je procijenjena na 160.054.500 dinara. Dionička pivara u Sarajevu i Tuzli, Fabrika sode u Mostaru, Gradska plinara, Asfaltna industrija i Gradski vodovod svi iz Sarajeva, oštećeni su u iznosu od 86.363.000 dinara.⁴⁰

Ukupna ratna šteta počinjena industrijskim preduzećima Bosne i Hercegovine u toku Drugog svjetskog rata iznosila je 1.138.810.975 dinara. Šteta pričinjena metalnoj industriji iznosila je 5.813.800 dinara, građevinskoj industriji 42.495.000 dinara, tekstilnoj i kožarskoj industriji 159.905.000 dinara, prehrambenoj industriji 49.679.500 dinara i hemijskoj industriji 874.055.000 dinara. Osim toga, pričinjena je i ogromna šteta u oblasti obrazovanja. Šteta pričinjena srednjim i stručnim školama iznosila je 6.862.675 dinara.⁴¹

Tokom Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini je uništeno ili oštećeno 130 većih industrijskih preduzeća i 24 rudnika, a uništeno je i 95 pilana

40 *Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini, Ured za informisanje pri Predsjedništvu vlade NR BiH*, br. 7-8, Sarajevo 1951, 222.

41 *ABiH, MIR, godina 1948, kutija 38.*

koje su imale 207 gatera.⁴² Osim toga, gotovo sve saobraćajne komunikacije bile su uništene.⁴³

Na meti okupatora bile su poljoprivredne mašine, alatke i prevozna sredstva. Kako je Bosna i Hercegovina u navedenom periodu bila izrazito agrarna zemlja to su je uništenja ove vrste još više pogodila. O razmjerama tih uništenja donosimo podatke u narednoj tabeli:⁴⁴

Broj uništenih poljoprivrednih mašina, alatki i prevoznih sredstava			
Vrsta uništenja	Njemački okupator	Italijanski okupator	Ukupno
Traktori	176	21	197
Vršalice	1.855	100	1.955
Sijačice i kosačice	19.264	2.769	22.033
Plugovi	84.537	18.726	103.263
Ostale poljoprivr. mašine	466.634	30.456	497.090
Ostale sprave i alatke	15.124.321	294.145	15.418.466
Teretni automobili	467	89	556
Osobni automobili	634	134	768
Motocikli	1.752	437	2.189
Motorni čamci	129	9	138
Čamci	2.399	287	2.686
Seljačka kola	128.130	19.848	147.978
Ostala vozila	36.292	4.096	40.388
Ukupno	15.866.590	371.117	16.237.707

Na osnovu izvještaja Zemaljske komisije za ratnu štetu koja je radila pri Predsjedništvu vlade NR Bosne i Hercegovine može se utvrditi da su u Drugom svjetskom ratu uništavane sve vrste poljoprivrednih mašina i alatki, te drugih mašina, posebno motorna vozila. Tako je u periodu 1941-1945. godine uništeno 16.043.004 raznih vrsta poljoprivrednih mašina i alatki što iznosi 98,58% od ukupnog uništenja. Na ostale vrste (automobili, motocikli, čamci i ostala vozila) otpada 194.703 vozila ili 1,42%. Izraženo u procentima njemački okupator uništio je 15.866.590 poljoprivrednih mašina, alatki i prevoznih sredstava ili 97,71%, a italijanski 371.117 ili 2,29%.

U uskoj vezi sa uništenjem privrednih, a posebno industrijskih kapaciteta u Bosni i Hercegovini bilo je i sistematsko uništavanje javnih, stambenih i drugih

42 Istorija SKBiH, knj. 2, 13.

43 N. Živković, *Iskorištavanje i uništavanje nacionalnog bogatstva Bosne i Hercegovine*, 300-301.

44 ABiH, ZKRŠ, kutija 27. *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 31. avgusta 1946; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 171; S. Hadžić, *Historijski proces preobražaja bh društva*, 56.

zgrada. U 67 mjesta na teritoriji Bosne i Hercegovine uništene su ili oštećene zgrade u kojima su bili smješteni okružni i sreski sudovi, porušeno je 86, a oštećeno 54 zgrade koje služe za smještaj administracije, uprave, žandarmerije, policije i drugih organa.

Podatke o broju uništenih i oštećenih gradskih i seoskih zgrada na teritoriji Bosne i Hercegovine u toku Drugog svjetskog rata donosimo u slijedećoj tabeli:⁴⁵

Podaci o broju uništenih zgrada od strane njemačkog i italijanskog okupatora			
Vrsta uništenja	Njemački okupator	Italijanski okupator	Ukupno
Uništenih gradskih zgrada	26.384	5.315	31.699
Oštećenih gradskih zgrada	38.492	2.859	41.351
Uništenih seoskih zgrada	233.187	90.468	323.655
Oštećenih seoskih zgrada	139.827	13.770	153.597
Ukupno	437.890	112.412	550.302

U toku Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini njemački i italijanski okupator vršio je, između ostaloga, uništavanje seoskih i gradskih zgrada. Iz podataka u tabeli se može vidjeti da je njemački okupator uništio i oštetio više zgrada nego italijanski. I jedan i drugi okupator uništili su i oštetili ukupno 550.302 zgrade.

Osim razaranja stambenih i drugih objekata, okupator je sistematski vršio uništavanja u oblasti voćarstva. Radi potpunije slike o stradanju voćarstva kao značajne privredne grane u Bosni i Hercegovini donosimo podatke o stanju voćarstva 1939. godine u stablima: šljiva 10.236.000, jabuka 1.174.000, krušaka 999.000, oraha 777.000, trešanja 447.000, kestena 255.000, smokava 127.000, kajsija 34.830, bresaka 71.830, višanja 65.300, dunja 50.400, maslina 2.500, badema 6.100. Navedeni podaci pokazuju da je 1939. godine u Bosni i Hercegovini bilo ukupno 14.250.000 stabala.⁴⁶

Radi lakšeg sagledavanja stanja u oblasti stočarstva i razmjera razaranja u toku Drugog svjetskog rata donosimo podatke o stanju stočarstva u 1939. godini. Tako je stanje u toj oblasti bilo slijedeće: goveda je bilo 965.215 grla, svinja 426.055 grla, ovaca 1.935.650 grla, koza 472.283 grla i peradi 2.954.903 komada.⁴⁷

Osim razaranja stambenih i drugih objekata, okupator je sistematski vršio uništavanja u oblasti voćarstva, šumarstva i stočarstva. Podatke o obimu tih razaranja donosimo u slijedećoj tabeli:⁴⁸

45 ABiH, ZKRŠ, kutija 27. *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 31. avgusta 1946; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 168.

46 ABiH, MIR, kutija 10, godina 1950, strogo pov. *Stanje i potrebe poljoprivredne industrije Bosne i Hercegovine*; S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 168.

47 *Isto*.

48 ABiH, ZKRŠ, kutija 27. *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 31. avgusta 1946.

Uništenja u oblasti voćarstva, šumarstva i stočarstva			
Vrsta uništenja	Njemački okupator	Italijanski okupator	Ukupno
Uništeno voćaka (sadnica)	4.393.206	866.533	5.259.739
Loza-čokota	3.505.566	2.776.439	6.282.005
Drvo za građu u metrima³	3.770.070	739.137	4.518.207
Drvo za gorivo u metrima³	7.209.316	866.784	8.075.100
Konja	218.197	58.827	276.724
Rogata marva	519.921	210.094	730.015
Svinje	427.661	39.109	466.770
Ovce i koze	3.044.338	1.396.927	4.441.265
Ostale domaće životinje	4.011.302	393.842	4.405.144

Šteta pričinjena od strane njemačkog i italijanskog okupatora u oblasti voćarstva, šumarstva i stočarstva na prostoru Bosne i Hercegovine tokom Drugoga svjetskog rata bila je izrazito velika što se može vidjeti iz podataka u tabeli. Tako je njemački okupator uništio i oštetio 4.393.206 stabala voćaka, zatim 10.979.386 metara kubnih šumskog bogatstva, te 8.221.419 grla stoke (konji, ovce, svinje, koze i ostale domaće životinje). Znatno manja uništavanja počinio je italijanski okupator koji je uništio 866.533 stabla voćaka. Tako je u tuzlanskom okrugu 1945. godine bilo oko 3.900.000 stabala šljiva, te oko 600.000 stabala jabuka i krušaka.⁴⁹ Okupator je također uništio 1.605.921 metara kubnih drveta, te 2.098.799 raznih vrsta stoke. Godine 1945. u Bosni i Hercegovini je bilo 417.237 grla goveda, 179.853 grla svinja, 777.489 grla ovaca, 199.146 grla koza i 574.579 komada peradi.⁵⁰

U Drugom svjetskom ratu sistematski su uništavane i poljoprivredne kulture. To je za Bosnu i Hercegovinu bio veliki gubitak, pogotovo ako se zna činjenica da je najveći dio stanovništva izvore egzistencije imao upravo u poljoprivrednim proizvodima.

Podatke o uništenim poljoprivrednim kulturama donosimo u slijedećoj tabeli:⁵¹

49 ABiH, MIR, kutija 10, godina 1950, strogo pov. *Stanje i potrebe poljoprivredne industrije Bosne i Hercegovine.*

50 *Isto.*

51 ABiH, ZKRŠ, kutija 27. *Pregled ratne štete na teritoriji Narodne Republike Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 31. avgusta 1946.

Uništenja poljoprivrednih kultura u kvintalima			
Vrsta uništenja	Njemački okupator	Italijanski okupator	Ukupno
Pšenica	3.544.704	739.478	4.284.182
Kukuruz	4.744.548	887.615	5.632.163
Ostale žitarice	4.204.919	710.692	4.915.611
Industrijske biljke	338.052	250.598	588.650
Stočna hrana	13.976.843	3.447.516	17.424.359
Ukupno	26.809.066	6.035.899	32.844.965

Prema podacima iznesenim u tabeli može se vidjeti da je u Bosni i Hercegovini bilo uništeno 32.844.965 kvintala različitih poljoprivrednih kultura. Njemački okupator uništio je 81,62%, a italijanski 18,38%. Najviše je uništena stočna hrana 13.976.843 kvintala što iznosi 42,55% od ukupno uništenih poljoprivrednih kultura, zatim kukuruz 4.744.548 ili 14,44%, ostale žitarice 4.204.919 odnosno 12,80%, pšenica 3.544.704 ili 10,79%. Najmanje uništenje bilo je kod industrijskih biljaka koje iznosi 338.052 kvintala ili 1,03%.

Zaključak

Drugi svjetski rat je nanio veliku štetu privredi Bosne i Hercegovine, posebno industriji koja je bila izložena teškim razaranja i oštećenjima. Opljačkane su i odnesene mnoge mašine i instalacije koje je okupator montirao u svojoj ili drugim okupiranim zemljama. Postrojenja i prirodna bogatstva koja su ostala bezobzirno su i prekomjerno eksploatirana. Naročiti interes pokazivali su okupatori za drvo, uglj, boksit, željeznu rudu, neke proizvode hemijske industrije i poljoprivrede.

Industrija je bila gotovo u potpunosti uništena. Drvna industrija ostala bez 95 pilana, topioničarska industrija bez tvornica u Varešu i Zenici, a hemijska industrija bez Fabrike sode u Lukavcu, Elektrobosne u Jajcu. Uništeno je 29 većih i 15 manjih električnih centrala, 26 preduzeća mlinske i prehrambene industrije i znatan dio metalo-prerađivačke industrije. Pogođene su bile sve grane industrije koje su postojale u Bosni i Hercegovini prije izbijanja Drugog svjetskog rata. Ratna šteta počinjena industrijskim preduzećima Bosne i Hercegovine u toku Drugog svjetskog rata iznosila je 1.138.810.975 dinara. Uništene su i mnoge poljoprivredne kulture i poljoprivredne mašine a veliku štetu pretrpio je i stočni fond. Ratna šteta u oblasti poljoprivrede iznosila je 12.216.533,130 dinara. Osim toga, razoren je bio drumski i željeznički saobraćaj. Uništeno je 4.500 kilometara puteva te porušeno ili oštećeno 18.503 metra mostova. Najveći dio željezničkih pruga bio je uništen ili oštećen. Školske zgrade bile su potpuno ili djelimično uništene te neuslovne za

izvođenje nastave. Privredna dobra uništavale su i iskorištavale sve vojne formacije, ali najviše njemačka i italijanska vojska.

Summary

The Second World War caused great damage to the economy of Bosnia and Herzegovina, especially to an industry that was exposed to severe destruction and damage. Many machines and installations that the occupier has assembled in his or other occupied lands have been looted and taken away. The plants and natural resources left behind are ruthless and over-exploited. Of particular interest were the occupiers of wood, coal, bauxite, iron ore, some products of the chemical industry and agriculture.

The industry was almost completely destroyed. The timber industry lost 95 sawmills, the smelting industry without factories in Vares and Zenica, and the chemical industry without the Soda Factory in Lukavac, Elektrobosna in Jajce. 29 major and 15 small power plants, 26 milling and food processing companies and a considerable part of the metal processing industry were destroyed. All branches of industry that existed in Bosnia and Herzegovina before the outbreak of World War II were affected. War damage to industrial enterprises of Bosnia and Herzegovina during the Second World War amounted to 1,138,810,975 dinars. Many agricultural crops and agricultural machinery were also destroyed and the livestock stock suffered extensive damage. War damage in the field of agriculture amounted to 12,216,533,130 dinars. In addition, road and rail traffic were destroyed. 4,500 kilometers of roads were destroyed and 18,503 meters of bridges were destroyed or damaged. Most of the railways were destroyed or damaged. The school buildings were completely or partially destroyed and made unconditional for teaching. Economic goods destroyed and exploited all military formations, but most of all the German and Italian armies.